

## ΟΙ ΤΙΤΛΟΙ - ΟΦΦΙΚΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΑΜΦΙΑ ΤΩΝ ΙΕΡΟΨΑΛΤΩΝ

### **Α'. Οι τίτλοι και τα οφφίκια των ιεροψαλτών**

Από τότε που στη χριστιανική λατρεία καθιερώθηκε η ύπαρξη συγκεκριμένων προσώπων για την διακονία του ψαλτικού αναλογίου και την μουσική έκφραση της προσευχόμενης εκκλησίας, άρχισε σταδιακά και η απόδοση σ' αυτούς ορισμένων τίτλων και η καταγραφή των τίτλων αυτών ως επίσημων εκκλησιαστικών αξιωματών-οφφικίων. Παράλληλα, παρουσιάστηκαν στην πάροδο των ετών και ονομασίες οι οποίες προήλθαν από την εξέχουσα και θαυμαστή επίδοση στην ψαλτική τέχνη κάποιων χαρισματικών ψαλτών, διδασκάλων και μελοποιών, ονομασίες και χαρακτηρισμοί που παρέμειναν ανεξίτηλοι έως και τις μέρες μας.

Ξεπερνώντας τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες όπου οι χαρακτηρισμοί «μελωδός», «μελουργός» ή και «μελογράφος» αποδίδονται σχεδόν αδιακρίτως σε πρόσωπα που διακρίνονται είτε για την υμνογραφική τους επίδοση είτε για τις μουσικές τους ικανότητες, είτε, συνηθέστερα, και για τα δύο, είναι ενδιαφέρον να σχολιαστούν σύντομα οι διάφοροι σχετικοί όροι, οι οποίοι απαντούν στις πηγές από την στιγμή που η ψαλτική διαμόρφωσε ιδιαίτερο σύστημα γραφής και ανάγνωσης-ψαλμώδησης των μελών, ένα γεγονός που την ανέδειξε σαφέστερα ως βασικό πεδίο πολιτιστικής δημιουργίας.

### **Οι απαντώμενοι όροι και το περιεχόμενό τους**

Στη μελέτη των σχετικών περί τους ψάλτες αναφορών απαντούν όροι όπως «δομέστικος», «πρωτοψάλτης», «λαμπαδάριος», «άρχων των κονταχίων», «καλοφωνάρης» ή και «μονοφωνάρης» (σε αντιδιαστολή με

τον «χορό» ή την «από χορού» φαλμωδία), «βαστακταί», «κανονάρχος», «μαΐστωρ» ή και «διδάσκαλος». Ο κάθε ένας από αυτούς αντιστοιχεί σε καθορισμένο ρόλο του προσώπου που τον φέρει, πρόσωπο το οποίο συνδιαμορφώνει την συμβολή της φαλτικής κατά τη διάρκεια της λατρείας.

Στην εκκλησιαστική ζωή και μάλιστα στη μέση βυζαντινή περίοδο ο όρος «δομέστικος» απαντά ως αξίωμα των φαλτών ή και των αναγνωστών και των υποδιακόνων. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε τους δομεστίκους του πρώτου και δεύτερου χορού οι οποίοι διηύθυναν τους χορούς των φαλτών στην Μεγάλη Εκκλησία (όπου δεν υπήρχε πρωτοψάλτης, άρα ο δομέστικος ήταν ο κύριος ψάλτης), αλλά και στις λαμπρές τελετές που γινόταν στο βασιλικό παλάτι. Άλλες, μεταγενέστερες αναφορές από τις πηγές μαρτυρούν για το γεγονός ότι ο δομέστικος του κάθε χορού έψαλλε και καθοδηγούσε τους δύο χορούς (δεξιό και αριστερό) μαζί με τον προϊστάμενό του πρωτοψάλτη. Αντίστοιχα ο τίτλος του δομεστίκου ήταν σε χρήση και στις ιερές μονές, αφού στα μουσικά χειρόγραφα συναντούμε πρόσωπα που τον έχουν και διακρίνονται ως μελοποιοί, κωδικογράφοι ή απλώς ιεροψάλτες. Ο Αγιορείτικος κώδικας της Ι.Μ. Μεγίστης Λαύρας Ι 178, είναι γραμμένος στα 1377 από τον «μοναχό και δομέστικο Λαύρας» Βαρθολομαίο.

Σε κάθε περίπτωση, στην εκκλησιαστική λατρεία ο τίτλος του δομεστίκου ήταν συνυφασμένος με την φαλμωδία και μάλιστα με πρωταγωνιστικό και ηγετικό ρόλο σ' αυτήν. Όταν αργότερα το αξίωμα του πρωτοψάλτου εισήχθη και στην Μεγάλη Εκκλησία (Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης) ο πρωτεύων ρόλος του δομεστίκου ατόνησε και συν τω χρόνω έφτασε να σημαίνει τον κύριο βοηθό του υπευθύνου ψάλτη καθενός από τους δύο χορούς, κάτι που ισχύει και στις μέρες μας. Πάντως, ένα από τα παλαιότερα μουσικά χειρόγραφα στα οποία συναντάται ο όρος είναι το Πάτμου (Ι. Μονή Ιωάννου του Θεολόγου) 218 το οποίο γράφτηκε το έτος 1166 από τον μοναχό και δομέστικο Αρσένιο.

Το αξίωμα του «πρωτοψάλτη» υπάρχει ήδη στην μέση βυζαντινή περίοδο καθώς μαρτυρείται από πολλά έγγραφα και επιγραφές. Από την εποχή αυτή και εξής, και στους Ι', ΙΑ', ΙΒ' αιώνες, υπάρχουν σαφείς αναφορές για πρόσωπα που φέρουν τον τίτλο σε διάφορες εκκλησίες εκτός της Κωνσταντινούπολης (Τραπεζούντα, Αθήνα, Χαλκιδική, Μικρά Ασία, Ρόδος, κλπ. αλλά και σε πιο μακρινά μέρη όπως η Καλαβρία όπου μνημονεύεται ο πρωτοψάλτης Στέφανος Κολυμβάς). Φαίνεται ότι σταδιακά εισήχθη το αξίωμα και στην εκκλησία της Κωνσταντινούπολης με συνέ-

πεια να δημιουργούνται ασάφειες σε σχέση με το ήδη υπάρχον οφφίκιο του δομεστίκου, οι οποίες καταγράφονται σε αναφορές της εποχής («ο δομέστικος των ψαλτών, ο παρά τινων λεγόμενος πρωτοψάλτης»). Πιθανότατα ο τίτλος δόθηκε αρχικά στον προεξάρχοντα του χορού ψαλτών του παλατίου (ο οποίος ονομαζόταν και «χορολέκτης» ή «χοράρχης») και αργότερα το πράγμα γενικεύτηκε με την εισαγωγή του και στην Μεγάλη Εκκλησία. Στο βασιλικό παλάτι υπήρχε πρωτοψάλτης αλλά και δομέστικος και πολλές φορές μαρτυρούνται και οι δύο να ανήκουν στον βασιλικό κλήρο.

Αργότερα, κυρίως μετά την Άλωση, ο πρωτοψάλτης ήταν, και είναι έως και τις μέρες μας, ο πρώτος ψάλτης του δεξιού χορού και ταυτόχρονα ο αναμφισβήτητος θεματοφύλακας της ασματικής παράδοσης. Στη θέση αυτή επιλέγεται ή, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, αναδεικνύεται πρόσωπο που συνδυάζει την καλλιφωνία με την βαθιά γνώση της ψαλτικής αλλά και την πολύχρονη διακονία και την παιδιόθεν μαθητεία του στο ιεροψαλτικό αναλόγιο. Για τον λόγο αυτό ο ρόλος του είναι «τὸ διδάσκειν τὴν ὕμνωδιάν καὶ ἐπιστατεῖν τῶν τε μελωδῶν καὶ τῶν μελωδιῶν εἰς ρυθμὸν καὶ τάξιν καθιστῶν τὰ μελωδήματα».

Οι σπουδαίοι και χαρισματικοί τέτοιοι διάκονοι του αναλογίου των κεντρικών μητροπολιτικών ή πατριαρχικών ναών μιας περιοχής καταγράφονται στα χειρόγραφα ως πρωτοψάλτες ολόκληρης της περιοχής αυτής (πρωτοψάλτης Αθηνών ή Κρήτης ή Ανδριανουπόλεως, κλπ.), ενώ ο απλός αλλά εξαιρετικά τιμητικός χαρακτηρισμός του «πρωτοψάλτη» (π.χ. «Ιωάννης πρωτοψάλτης», ή «Παναγιώτης πρωτοψάλτης») αποδίδεται από τους κωδικογράφους πάντα στον πρώτο μουσικό του αναλογίου της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος είναι κατά τεκμήριο και ο σημαντικότερος μουσικός της εποχής του.

Μία από τις παλαιότερες μαρτυρίες για την ύπαρξη του όρου, η οποία απαντά στα μουσικά χειρόγραφα, είναι ο «πρωτοψάλτης της Αγίας μητροπόλεως Ρόδου» Ιωάννης ο Κασσιανός που γράφει στα 1223 το δίστηλο χειρόγραφο Στιχηράριο Πάτμου (I. Μονή Ιωάννου του Θεολόγου) 220.

Ο «λαμπαδάριος» δεν είναι άλλος από τον πρώτο ψάλτη του αριστερού χορού. Σε εκκλησιαστικές τελετές όπου πραγματοποιείται πομπή του κλήρου από την βόρεια πύλη του ιερού βήματος προς το κέντρο του ναού, ή και γενικότερα σε παρόμοιες πομπές (στις οποίες στα αυτοκρατορικά χρόνια συμμετείχε και ο βασιλιάς) υπήρχε η συνήθεια να

προηγείται ο ψάλτης αυτός κρατώντας αναμμένη λαμπάδα για να φέγει και να διευκολύνεται η ταυτόχρονη με την πομπή φαλμωδία. Από το γεγονός αυτό επεκράτησε έως και τους χρόνους μας η ονομασία «λαμπαδάριος» η οποία φυσικά δεν συνδέεται τώρα πια με την παλαιά πρακτική, αλλά έχει (ήδη από τα ύστερα βυζαντινά χρόνια) αμιγώς φαλτικό νόημα.

Ο «άρχων των κοντακίων» ήταν αυτός που οδηγούσε στον πατριάρχη τον ψάλτη που θα έφαλλε το κοντάκιο. Φαίνεται όμως ότι το πρόσωπο που είχε αυτόν τον τίτλο είχε και επαρκείς μουσικές γνώσεις. Τμήμα του κώδικα της Βιβλιοθήκης του Βατικανού Barb. gr. 392 του ΙΕ'-Ιζ' αιώνα έγραψε ο Στέφανος Συναδινός, «άρχων των κοντακίων της Μεγάλης Εκκλησίας, δομέστικος Λακεδαιμών».

Ο «καλοφωνάρης» ή «μονοφωνάρης» ήταν πρόσωπο με ιδιαίτερα φωνητικά προσόντα και ασφαλώς βαθιά γνώση της φαλτικής το οποίο έφαλλε μόνο ή με τη βοήθεια ενός-δύο βοηθών επιμέρους μουσικές συνθέσεις ή και επιλεγμένες μουσικές γραμμές από μία μελοποίηση. Τέτοιες συνθέσεις αφορούσαν κυρίως στις εκτενείς μελοποιήσεις των Προκειμένων του Εσπερινού και του Όρθρου, ή των οίκων του Ακαθίστου Ύμνου. Οι αναφορές στους μουσικούς κώδικες δείχνουν αρκετές φορές και την εναλλαγή του μονοφωνάρη με τον χορό των φαλτών στην φαλμώδηση μίας σειράς στίχων με τριαδολογικό περιεχόμενο. Στα νεώτερα χρόνια η συνήθεια της φαλμώδησης μόνο από τον πρωτοψάλτη ή τον λαμπαδάριο κάποιων μελωδικών γραμμών (χωρίς την συνοδεία των υπολοίπων μελών του χορού) έχει επικρατήσει για τη λέξη Τριάδι του χερουβικού ύμνου (κατ' αντίθεση με την παλαιότερη παράδοση που δεν υπαγορεύει κάτι τέτοιο), κάποιων καλλωπισμένων μελοποιήσεων κύριων λέξεων ή φράσεων ενός στιχηρού ιδιομέλου και για λίγες άλλες παρόμοιες περιπτώσεις.

Οι «κανόναρχοι» ή «κανονάρχοι», οι οποίοι μνημονεύονται σε παλαιές πηγές ως βασικά μέλη του χορού των φαλτών της Μεγάλης Εκκλησίας, ήταν επιφορτισμένοι με την καθοδήγηση των φαλτών για την σωστή φαλμωδία του κανόνα, αλλά και με την ειδοποίηση με το σήμαντρο των μοναχών για τις εκκλησιαστικές ακολουθίες. Στα μεταυτοκρατορικά χρόνια το διακόνημα του κανονάρχου αναπτύχτηκε σχεδόν αποκλειστικά στα μοναστηριακά περιβάλλοντα. Το γεγονός ότι φρόντιζαν τα εκκλησιαστικά βιβλία, είχαν την μέριμνα να ψάλλονται οι σωστοί Ψαλμοί κάθε μέρα και, κυρίως, ψιθύριζαν στους μοναχούς τους στίχους των Ψαλ-

μών που επρόκειτο να ψαλλούν, τους ανέδειξε σε βασικούς συντελεστές της μοναχικής πρωτίστως εκκλησιαστικής λατρείας.

Όταν τα μουσικά βιβλία πλήθυναν και η χρήση τους στη λατρεία (με την ψαλμώδηση των αργών και έντεχνων μελών που περιείχαν) γενικεύτηκε, η πρότερη εκφώνηση από τον κανονάρχο της κάθε φράσης του ιδιομέλου που ξεκινούσαν να ψάλλουν οι χοροί, βοηθούσε τους ψάλτες να εντυπώσουν στη μνήμη τους τη φράση και να επικεντρώσουν ανετότερα την προσοχή τους στα μουσικά σημάδια και την άρτια μελωδική απόδοσή τους. Με αυτή την έννοια, αλλά και ως λαμπρό στοιχείο των ακολουθιών, χρησιμοποιείται και σήμερα το κανονάρχημα στις ιερές μονές όπως ακριβώς το συναντούμε σε αρχαίες εικονογραφικές παραστάσεις επίσημων τελετών: τον κανονάρχο να στέκεται μετωπικά προς τα μέλη του χορού με το ανοιχτό βιβλίο στα δύο του χέρια και να προλαλεί τους στίχους των ψαλλόμενων ύμνων. Σε λίγες μάλιστα περιπτώσεις μαρτυρείται και ο όρος «πρωτοκανονάρχος» που αφορά ασφαλώς σε πρόσωπο επιφορτισμένο με την ίδια διακονία.

Οι «βαστακτές», τα συμπληρωματικά δηλαδή μέλη του χορού που «βαστούσαν» με τη φωνή τους μία συγκεκριμένη βαθμίδα της μουσικής κλίμακας την ώρα που οι κυρίως ψάλτες απέδιδαν με τις δικές τους φωνές το μέλος, μαρτυρούνται από παλαιές εποχές στην ασματική πράξη της ορθοδοξίας. Ο σημερινός όρος «ισοκράτης» είναι βέβαια ταυτόσημος με τον μαρτυρημένο στη χειρόγραφη παράδοση ως «βαστακτή» και σημαίνει αυτόν που κρατεί (παρατείνει με τη φωνή του) το ίσον, ένα μουσικό φθόγγο ο οποίος ορίζεται από τη μουσική θεωρία ανάλογα με το μέλος που ψάλλεται και την μουσική του εκτύλιξη. Η παλαιότητα των αναφορών για την ύπαρξη των βαστακτών βεβαιώνει για την παραδοσιακή χρήση του ισοκρατήματος ως μίας απλής και χαμηλόφωνης συνήχησης με το μέλος.

## **Οι συναφείς διακονίες και ο Χορός των Ψαλτών**

Άλλα εκκλησιαστικά αξιώματα τα οποία σε παλαιότερες εποχές ήταν συνδεδεμένα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με την ψαλμωδία ήταν ο «λαοσυνάκτης», ο «χαρτοφύλαξ», ο «πρωτοπαπάς», ο «τριμικτήριος» και άλλοι. Τα καθήκοντα όλων αυτών σε σχέση με την τότε ψαλμωδία δεν είναι σήμερα εντελώς ξεκάθαρα. Στις περισσότερες των περιπτώσεων το πιθανότερο είναι ότι παράλληλα με άλλες τους αρμοδιότητες είχαν επαρκείς μουσικές γνώσεις για να συμμετέχουν και σ' αυτήν, ενώ κάποι-

ες φορές οι μαρτυρίες των πηγών τους εμπλέκουν ενεργότερα στην ψαλτική διακονία.

Ο «χορός» των ψαλτών κατά την βυζαντινή εποχή (ήδη από τους ζ' και Ζ' αιώνες) αποτελούνταν συνηθέστερα από 24-25 ψάλτες μεταξύ των οποίων υπήρχαν οι δύο δομέστικοι, δεκαέξι ψάλτες, δύο λαοσυνάκτες και τέσσερις κανονάρχιοι. Στις περισσότερες περιπτώσεις το σύνολο αυτό εμφανίζεται διαιρεμένο σε δύο ημιχόρια (με τον δικό του υπεύθυνο ψάλτη-δομέστικο το καθένα) που έψαλλαν εναλλάξ με την καθοδήγηση ενός χοράρχη. Θα πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι κοντά σ' αυτό το σύνολο συμμετείχαν, έστω σε δευτερεύουσα θέση, και άλλοι όπως οι αναγνώστες, οι βαστακτές, κλπ. Ο χορός των ψαλτών είχε τον κύριο λόγο στην ψαλτική έκφραση της λατρείας, εναλλάσσονταν όμως με τους μονοφωνάρηδες όταν επρόκειτο οι τελευταίοι να αποδώσουν μελωδικά τα αρμόδια τμήματα των ύμνων, ή συνθέσεις που ήταν προορισμένες να ψάλλονται μόνο από αυτούς.

Η έναρξη της ψαλμώδησης του χορού οφειλόταν στον δομέστικο ο οποίος προέψαλλε το απήχημα του ύμνου που θα ακολουθούσε. Με τον τρόπο αυτό αφενός δήλωνε στα μέλη του χορού τον ήχο (γι' αυτό και οι αναφορές των κωδίκων: «ηχίζει ο δομέστικος και ευθύς ο χορός...»), αφετέρου καθόριζε το φωνητικό ύψος στο οποίο η κλίμακα του ήχου θεμελιωνόταν ανάλογα με την μελωδική έκταση του μελωδήματος που θα ψαλλόταν.

Μετά την Άλωση της Πόλης όλο αυτό το λαμπρό σκηνικό που εντάσσονταν μέσα στη σύνολη εικόνα της εκκλησιαστικής ακολουθίας, με την κατάλληλη αμφίεση όλου του κλήρου (κατώτερου και ανώτερου), σε μεγάλους και επιβλητικούς ναούς, όπως ήταν φυσικό, άλλαξε τελείως μορφή. Προϊόντος του χρόνου λιγότεψαν οι συντελεστές της λατρείας, άρα και ο αριθμός των ψαλτών, και επεκράτησε σταδιακά η διακονία της ψαλμωδίας από λιγότερα άτομα έως και η εξάρτησή της από την καλλιφωνία του πρωτοψάλτη και του λαμπαδαρίου (και το πράγμα αυτό φαίνεται και από την μορφολογία των νεώτερων μελωδικών ποιημάτων που ταιριάζουν καλύτερα σε μονοφωνάρικες ερμηνείες).

### **Έκτακτα χαρίσματα και χαρακτηρισμοί**

Η σύντονη και αποδεσμευμένη από την ταυτόχρονη δημιουργία ύμνων καλλιέργεια της εκκλησιαστικής μουσικής μετά την ανατολή της δεύτερης μετά Χριστόν χιλιετίας, ανέδειξε σταδιακά μεγάλες μορφές

της τέχνης αυτής οι οποίες έλαμψαν με το έργο τους και κατεπλούτισαν την πανανθρώπινη μουσική έκφραση με μελωδικά αριστουργήματα. «Μαΐστωρ», «μέγας διδάσκαλος», «διδάσκαλος των διδασκάλων», «νέος αληθινός διδάσκαλος», «χαριτώνυμος», «πανγλυκύτατος [μελοποιός]» και άλλοι συναφείς χαρακτηρισμοί επιφυλάχτηκαν από τους άμεσους ή έμμεσους μαθητές τους και μελετητές και ψαλμωδούς των μελωδικών αλλά και υμνογραφικών ποιημάτων τους. Οι σπουδαιότεροι μεγάλοι μουσικοί που αξιώθηκαν ανάλογους χαρακτηρισμούς και μάλιστα εκείνον του «μαΐστωρος» (που έγινε αξεχώριστο συνοδευτικό του ονόματός τους), είναι κυρίως ο Ιωάννης Παπαδόπουλος ο Κουκουζέλης ο οποίος έδρασε περί το έτος 1300 και ο τελευταίος κορυφαίος μουσικός των αυτοκρατορικών χρόνων Μανουήλ Δούκας ο Χρυσάφης ο οποίος επέζησε της Άλωσης και δίδαξε την ψαλτική και σε άλλους τόπους.

Η επωνυμία όμως «διδάσκαλοι» δόθηκε κάποιες φορές και γενικότερα σε φορείς μίας μεγάλης αναλαμπής στη διδασκαλία και καλλιέργεια της ψαλτικής, όπως στην περίπτωση της Κρήτης. Στο νησί αυτό, που ήταν πάντοτε συνδεδεμένο με στενότετους δεσμούς με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, δίδαξαν σπουδαίοι μουσικοί που μετέβησαν εκεί από το εκκλησιαστικό και πνευματικό αυτό κέντρο, κυρίως κατά τον ΙΕ' αιώνα. Η εντονότατη επίδραση αυτών των εκκλησιαστικών καλλιτεχνών, οι οποίοι ανέδειξαν άξιους ντόπιους μαθητές και καθιέρωσαν ιδιαίτερη ψαλτική έκφραση κατά την Κωνσταντινουπολίτικη παράδοση, παρέμεινε εμφανέστατη για πάνω από δύο αιώνες και οι αναφορές στους Κρητικούς κώδικες συχνότατα κάνουν λόγο για μέλη «καθώς φάλλονται υπό των νέων διδασκάλων πόλεως Γορτύνης» (η αρχαία πρωτεύουσα του νησιού το όνομα της οποίας εχρησιμοποιείτο ακόμη για λόγους γοήτρου).

## **Η πραγματική και όχι τυπική αξία των οφρικών**

Με όλα τα παραπάνω καταδεικνύεται με σαφήνεια η αδιάκοπη έγνοια των εκκλησιαστικών ανδρών για την συντεταγμένη και οργανωμένη διακονία της ψαλτικής στην ορθόδοξη λατρεία. Η διακονία αυτή που γινόταν μέσα σε σαφή ιεραρχικά πλαίσια ανάλογα με την ικανότητα, την πείρα και την γνώση των ψαλτών που την αναλάμβαναν, συνδυαζόταν πάντοτε με την συστηματική διδασκαλία της ψαλτικής τέχνης σε καθημερινή βάση μέσα στο εύκρατο κλίμα του εκκλησιαστικού περιβάλλοντος και των ποικίλων ζυμώσεων που ελάμβαναν χώρα εκεί.

Η αποσπασματική προσέγγιση των ψαλτικών θεμάτων και της ιερο-



ψαλτικής διακονίας που παρατηρείται στους ρυθμούς της σύγχρονης ζωής με τον κατακερματισμό της ανθρώπινης δραστηριότητας σε πλήθος τομέων ανόμοιων ή και ασύμβατων μεταξύ τους, δεν ήταν ίδιο γνώρισμα των παλαιότερων εποχών. Η αποκλειστική, συνεχής και βασισμένη στο ταλέντο και την ευσέβεια ενασχόληση και σπουδή των παλαιών εκκλησιαστικών μουσικών με την κορυφαία τέχνη της ψαλτικής που απαιτεί προσήλωση και ολοκληρωτική αφιέρωση για την λυσιτελή λειτουργία της, οδήγησε σε άφθαστα μελοποιητικά δημιουργήματα και έδωσε πραγματική και όχι τυπική αξία στα οφόνια και τους τίτλους των διακόνων της.

## **Β'. Τα άμφια των ιεροψάλτων**

Στη λειτουργική πράξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας σημαντική θέση κατέχει από αρχαιοτάτων χρόνων η ιδιαίτερη αμφίεση των κληρικών κατά τις ώρες της λατρείας. Τα ιδιαίτερα ενδύματα τα οποία χρησιμοποιούνται ονομάζονται γενικώς ιερατικά άμφια και αποτελούν μαζί με τα λειτουργικά άμφια -τα άμφια του ιερού βήματος- τις δύο κατηγορίες των ιερών αμφίων. Με κάθε συντομία μπορούμε να αναφέρουμε εδώ τα χρησιμοποιούμενα σήμερα ιερατικά ενδύματα από τους κληρικούς των τριών βαθμών της ιερωσύνης.

Του Διακόνου: Στιχάριο, Επιμάνικα, Οράριο.

Του πρεσβυτέρου: Στιχάριο, Επιμάνικα, Επιτραχήλιο, Ζώνη, Φελώνιο.

Του Επισκόπου: Στιχάριο, Επιμάνικα, Επιτραχήλιο, Ζώνη, Φελώνιο, Επιγονάτιο, Ωμοφόριο.

Κατά την τέλεση όμως της ορθόδοξης χριστιανικής λατρείας, εκτός από τους κληρικούς των τριών βαθμίδων που προαναφέρθηκαν λαμβάνουν μέρος, με την ιδιαίτερη αποστολή του ο καθένας, και άλλα πρόσωπα τα οποία εντάσσονται στον κλήρο. Ως τέτοια θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τους αναγνώστες και τους ιεροψάλτες.

Τα δυο αυτά αξιώματα ανήκουν στον λεγόμενο «κατώτερο» κλήρο. Η αλήθεια είναι ότι, αν και στην πράξη στους ναούς διαβάζονται ασφαλώς ιερές περικοπές και ψάλλονται ύμνοι, η επισημότητα του θεσμού των δυο αυτών εκκλησιαστικών «αξιωμάτων» στις μέρες μας έχει ατονίσει. Παλαιότερα όμως δεν ήταν έτσι. Τα άτομα τα οποία είχαν τις απαραίτητες προϋποθέσεις, έπαιρναν από τον οικείο επίσκοπο την εντολή της υπεύθυνης διακονίας μετά από μια σύντομη τελετή, γνωστή ως «Χειρο-



θεσία». Η τάξη αυτή είχε ευεργετικές επιδράσεις στην τέλεση της λατρείας, καθώς ήταν αποτρεπτική προχειροτήτων και πειραματισμών από μη ειδικευμένα πρόσωπα. Σήμερα μάλιστα διατηρείται σε εκκλησιαστικά κέντρα με ισχυρή παράδοση και εφαρμόζεται επίσης με επιτυχία στην ιεραποστολή.

Ειδικότερα για τους ιεροψάλτες πρέπει να πούμε ότι υπάρχουν αρκετοί κανόνες Οικουμενικών και άλλων συνόδων οι οποίοι ασχολούνται με θέματα σχετικά με την διακονία τους. Ένας βασικός είναι ο κοστ' των Αγίων Αποστόλων, ο οποίος τους κατατάσσει στον κλήρο και επιτρέπει σ' αυτούς τον γάμο («Τῶν εἰς κλήρον προσελθόντων ἀγάμων, κελεύομεν βουλομένους γαμεῖν, ἀναγνώστας καὶ ψάλτας μόνους»).

Φυσικά υπάρχουν και πολλοί άλλοι που ασχολούνται με συναφή με την διακονία του ιεροψάλτου θέματα. Για παράδειγμα ο κδ' κανὼν Λαοδικείας, απαγορεύει στους ιεροψάλτες να φορούν το οράριο κατά την διάρκεια της ψαλμωδίας τους στην λατρεία («Ὅτι οὐ δεῖ ἀναγνώστας ἢ ψάλτας ὠράριον φορεῖν καὶ οὕτως ἀναγινώσκειν ἢ ψάλλειν»). Φαίνεται ότι παρουσιάστηκαν τέτοιες περιπτώσεις οι οποίες ενδεχομένως είχαν αρχίσει να γενικεύονται, και για τον λόγο αυτό εξεφράσθη η επίσημη θέση της Εκκλησίας.

Ὡς κατώτεροι κληρικοί και πρόσωπα εκ των βασικών στις εκκλησιαστικές ακολουθίες, οι ιεροψάλτες είχαν την δική τους αμφίεση. Ὁπωσδήποτε αυτή δεν είχε την ποικιλία της αμφιέσεως των άλλων βαθμῶν της ιερωσύνης, σίγουρα όμως δεν ήταν πάντοτε στην μορφή ενός απλού μελανού χιτῶνα (ράσου) όπως έχει επικρατήσει σήμερα. Στις ακόλουθες σελίδες θα προσπαθήσουμε να δώσουμε ικανές πληροφορίες για την αμφίεση των ιεροψαλτῶν αλλά και των αναγνωστῶν, αφού και οι δύο αυτές κατηγορίες διακονημάτων συχνά εξυπηρετούνταν από το ίδιο πρόσωπο. Οι πηγές για τις πληροφορίες αυτές προέρχονται είτε από γραπτὰ κείμενα, είτε -τις περισσότερες φορές- από εικονογραφικές παραστάσεις.

## ΓΡΑΠΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ὁ ιδιαίτερος τρόπος αμφίεσης των προσώπων που ανήκαν στον κατώτερο κλήρο μαρτυρείται ήδη από πολύ νωρίς. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ο Χρυσόστομος μαρτυρεῖ για τη χρήση «λευκοῦ χιτωνίσκου καὶ ἀποστίλβοντος» (*Patrologia Graeca*, τόμος 58, στήλη 745). Πιθανῶς αυτός ήταν κάτι ἀνάλογο του στιχαρίου. Ὡστόσο, είναι δύσκολο να το πούμε με ἀσφάλεια, καθώς «το αυτό ὄνομα κατὰ διαφόρους εποχάς ἄλλο φόρεμα δηλοῖ»

(Φ. Κουκουλές, «Συμβολή εις το περί Βυζαντινών φορεμάτων κεφάλαιον», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 24 (1954), σ. 3). Πάντως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι θα υπήρχε και τότε κάποια ευχή η οποία διαβαζόταν σε όσους αναλάμβαναν διακονία.

Από τις σύγχρονες περιγραφές της τάξεως της χειροθεσίας, μπορούμε να παρατηρήσουμε κάποια ασάφεια στην ονομασία των ενδυμάτων. «Τρισαγίου δὲ γενομένου, ὁ Ἱεράρχης ... εὐλογεῖ μελανὸν ἱμάτιον τὸ κοινῶς καλούμενον ράσον καὶ ἐνδύεται τοῦτο ὁ προσαχθείς, πρὸς δήλωσιν σοβαρότητος, περισυλλογῆς καὶ ταπεινοφροσύνης». Ακολουθεῖ ἡ τριχοκουρία, καί: «Φελωνίου δὲ ἀναγνωστικοῦ ἤτοι πορφυροῦ καμισίου ἢ μανδύου ἤδη προσενεχθέντος ὅπερ τῶν ἱερῶν ἀμφίων τυγχάνει τὸ στοιχειοδέστατον...» (Κωνσταντίνου Καλλινίκου, *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τα τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Αλεξάνδρεια 1921 (καὶ ἐπανεκδόσεις), σ. 448).

Σε αὐτὴ τὴν περιγραφή τοῦ Κων/νου Καλλινίκου τὸ καμίσιο ταυτίζεται με τὸ φελώνιο. Κατὰ τὴν περιγραφή ὁμως τοῦ Ἀρχιερατικοῦ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας, ἐνῶ ἡ τάξη εἶναι ἡ ἴδια, τὸ φελώνιο συγγέεται με τὸ στιχάριο. «Εἶτα λαμβάνων ὁ ἀρχιερεὺς Φελόνιον (Στιχάριον) ἐνδεδίσκει». Ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς περιγραφές μπορούμε ἤδη νὰ πούμε ὅτι τὸ καμίσιο ἦταν ἓνα εἶδος στιχαρίου. Σε κάθε περίπτωση πάντως, ἔστω καὶ ἀνδεχόμαστε ὅτι ἡ σημερινή τάξη ἀπηγεῖ ἀμυδρά τὶς παλαιότερες συνήθειες, εἶναι σίγουρο ὅτι ἡ ἀμφίεση τοῦ κατώτερου κλήρου προσιδίαζε σε κάποια σημεῖα με τὰ ἀμφια τοῦ διακόνου, κυρίως σε ὅτι ἀφορὰ τὸ στιχάριο. Ἀκόμη, παρατηροῦμε πὼς δὲν υπήρχε ἡ κυριαρχία τοῦ μαύρου χρώματος τοῦ σημερινοῦ ράσου, κάτι που θα φανεῖ καλύτερα στὴ συνέχεια ὅταν θα ἐξετάσουμε τὶς εἰκονογραφικὲς μαρτυρίες. Ἀς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ ράσο ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορικῆς ἀποτελεῖ ἐξέλιξη τοῦ μοναχικοῦ ἐνδύματος, τὸ ὁποῖο λόγω τῆς εὐτέλειας τοῦ χαρακτηρίζεται καὶ ὡς ράκος (*Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Εἰγυκλοπαιδεία*, λήμμα «ράσο», τόμος 10, στήλες 773-774).

Ἡ προσπάθεια γενικότερης σπουδῆς τῶν ενδυμάτων τῶν ἱεροψαλτῶν, δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλη. Μποροῦμε ὁμως μετὰ ἀπὸ ἐρευνα τῶν πηγῶν νὰ διαπιστώσουμε ποιές εἶναι οἱ ονομασίες που κυριαρχοῦν γιὰ τὰ ἐνδύματα αὐτά. Ἐτσι, ὅροι ὅπως «φελώνιο», «καμίσιο», «ἱμάτιο», «ύφασμα» καὶ «σφιχτούριο», συναντῶνται πολλὲς φορὲς συνδεδεμένοι με τοὺς ἱεροψάλτες.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεὼν προσδιορίζει τὸ καμίσιο ὡς ἓνα μικρὸ λινὸ φελώνιο (Ἀγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «Περὶ τῶν ἱερῶν

χειροτονιών», *Patrologia Graeca*, τόμος 155, στήλες 365, 396). Ο ίδιος μας παρέχει αρκετές λεπτομέρειες για την ευλογία και την τριχοκουρία του αναγνώστη ο οποίος –όπως αναφέρει ο ίδιος- ενδέχεται να είναι και ψάλτης, άρα θα πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι η ίδια τάξη υπήρχε για τα δύο αυτά «αξιώματα». Ένα μάλιστα από τα καθήκοντα του αναγνώστη είναι να κανοναρχεί τους ψάλλοντας («τούς θείους προλέγει τοῖς ψάλλουσιν ὕμνους, ἤτοι κανοναρχεῖ». Αγίου Συμεών, αυτόθι, στήλες 365-368).

Μια επιγραφή σε τυπικό του Ι΄ αιώνα που εξέδωσε ο Dmitrievskij σημειώνει ότι ο ψάλτης του Ακάθιστου Ὑμνου φορά το καμίσιο και το φελώνιο προτού ανέβει στον άμβωνα. Ο Egon Wellesz δημοσιεύει ένα Τυπικό του ίδιου αιώνα στο οποίο το καμίσιο αναφέρεται ως λινό ή μεταξωτό ύφασμα. Κατά το ίδιο Τυπικό ο μέλλων ψάλλειν το κοντάκιο δέχεται την ευλογία του πατριάρχου, ενδύεται το καμίσιο και το φελώνιο και ανεβαίνει στον άμβωνα.

Σε ένα αυτοκρατορικό συμπόσιο το οποίο περιγράφεται στην πραγματεία του Φιλόθεου (Θ΄ αιώνας), ο ανώτερος κλήρος φορά φελώνια, ενώ οι ψάλτες καμίσια. Σε κάποια στιγμή του συμποσίου, δύο δομέστιχοι της Μεγάλης Εκκλησίας εισέρχονται φορώντας άσπρα φελώνια. Αργότερα, ακόμη τέσσερις μπαίνουν φορώντας καμίσιο και φελώνιο. Παρόμοιες μαρτυρίες μας δίνει ο Ψευδο-Κωδινός. Κατά τούτον ο πρωτοψάλτης και ο δομέστιχος, είναι ντυμένοι στα λευκά ενώ ο μαῖστωρ και οι ψαλμωδοὶ φορούν πορφυρά καμίσια. Οι κανόναρχοι φορούν μόνο το ιμάτιο, και σε αντίθεση με τον χοράρχη δεν φορούν καπέλο. Αυτό το τελευταίο είναι από τα βασικά χαρακτηριστικά της εμφάνισης των ψαλτών.

Από την περιγραφή του αυτοκρατορικού συμποσίου την οποία μας διασώζει ο Φιλόθεος και αναφέραμε πιο πάνω, μπορούμε να ξεκινήσουμε για να διατυπώσουμε τις υποψίες μας για τον επηρεασμό των αμφίων γενικότερα από τα βασιλικά ενδύματα. Ειδικά για τους ιεροψάλτες, φαίνεται ότι η υπόθεση αυτή δικαιώνεται. Είναι γνωστό ότι στο παλάτι υπήρχε οργανωμένος χορός ψαλτών για τις επίσημες τελετές. Ο περίφημος μελοποιός, ψάλτης και γραφεύς κωδίκων Μανουήλ Δούκας ο Χρυσάφης, σύγχρονος της Άλωσης, μαρτυρείται στα χειρόγραφα ως «λαμπαδάριος του ευαγούς βασιλικού κλήρου». Είναι ακόμη δυνατόν να βγουν συμπεράσματα για το θέμα αυτό από τον σχολιασμό των βυζαντινών παραστάσεων του βασιλέως Δαβίδ που θα αναφέρουμε στο κεφάλαιο των εικονογραφικών μαρτυριών.

Στο πρωτόκολλο στέφης του Μανουήλ του Β΄, ο χοράρχης μαζί με

τους φαλμωδούς φορούν χρυσά κεντητά διαδήματα στους ώμους πάνω από τα μιάτια (Jean Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traide des offices*, Paris 1966). Τα ενδύματα αυτά, είναι -όπως αναφέρεται- παρμένα από την βασιλική ματιοθήκη, και το γεγονός αυτό ενισχύει την άποψη του επηρεασμού των αμφίων από τα βασιλικά ενδύματα. Την ίδια τελετή παρακολούθησε το έτος 1392 ο Ρώσος κληρικός Ιγνάτιος Σμολένσκι. Στην διήγηση του μεταξύ των άλλων μας δίνει και πληροφορίες για την εμφάνιση των φαλτών: «Οι ψάλτες ωστόσο στεκόταν όρθιοι, μεγαλοπρεπώς ενδεδυμένοι. Φορούσαν μανδύες μακρείς και φαρδείς σαν στιχάρια, οι οποίοι ήταν όλοι δεμένοι με ζώνη. Όσο για τα μανίκια των αμφίων τους ήταν όλα φαρδυά και μακρυνά. Του ενός το κουστούμι ήταν από δαμασκηνό ύφασμα, του άλλου από μετάξι και στην περιοχή του ώμου ήταν κεντημένα με χρυσό και όμορφη βελονοδουλειά. Τα κεφάλια των φαλμωδών ήταν καλυμμένα με μυτερά καπέλα με απαλών χρωμάτων κεντήματα. Ένα πλήθος από αυτούς ήταν εδώ μαζεμένοι. Ο χοράρχης των φαλμωδών ήταν ένας πολύ κομψός άνδρας, του οποίου τα μαλλιά ήταν λευκά σαν το χόνι» (P. Schreiner, «Hochzeit und Krönung Kaiser Manuels II. im Jahre 1392», *Byzantilische Zeitschrift* LX (1967), σσ. 70-85).

Σχετικά με τα καπέλα τα οποία αναφέρει ο Ιγνάτιος Σμολένσκι, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι πράγματι στις περισσότερες υστεροβυζαντινές παραστάσεις οι χοράρχες φορούν καπέλα ή σκούφους. Ιστορικοί της τέχνης διακρίνουν δύο τύπους: το *σκαράνικον* και το *σκιάδιον*. Το *σκαράνικον* το οποίο καταλήγει ψηλά σε ημικυκλική απόληξη, πρέπει να προέρχεται από τις Βυζαντινές αίθουσες δικαστηρίων του ΙΒ΄ αιώνα (St. Caratzas, «Byzantinogermanika (καράνος-σκαράνικον)», *Byzantilische Zeitschrift* XL (1954), σσ. 320-332). Αναφορές σ' αυτό κάνει και ο Ψευδο-Κωδινός. Ο άλλος όρος, *σκιάδιον*, υπονοεί το σε σχήμα ελλειπτικού φεγγαριού ή βάρκας καπέλο, το οποίο στο κέντρο καταλήγει σε μυτερή απόληξη ψηλά. Αυτό φορούσαν οι χοράρχες και με αυτόν τον όρο μνημονεύεται στο εγχειρίδιο του Διονυσίου εκ Φουρνά, στα σημεία όπου γίνεται λόγος για τις απεικονίσεις φαλτών στον εικονογραφικό κύκλο του Ακαθίστου Ύμνου.

Πέρα από αυτά, ο Ψευδο-Κωδινός αναφέρει ότι οι ψάλτες από καιρού εις καιρόν φορούσαν ένα είδος καλύμματος ή μοναχικής κουκούλας γνωστό ως *επιριπτάριον*.